

ЗАЛЕЖНІСТЬ БАТЬКІВ ВІД РАЦІОНАЛЬНОГО ІМПЕРАТИВУ (ДО ПИТАННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДИТИНОЮ)

Валентин ГОРПИНЮК

Copyright © 2010

Українська сім'я переживає закинутість у світ невизначеності, маргіналізованого буття. Економічні, соціальні, політичні підсистеми сучасної культури виконують функції пригнічення сім'ї через знехтування державою системної регламентації її розвитку. Завважуємо *імунодепресію* сім'ї – зниження її стійкості до культурної інтервенції, ослаблення морально-етичної, регулятивної і соціалізаційної функцій формування і розвитку особистості дитини. Щоб запобігти асоціалізації світу дитинства, сім'я покладається на традиційну сімейну культуру та на інтелектуальні й моральні ресурси “ужиткової” або буденної педагогіки. У пригоді батькам стає їхня залежність від *раціонального імперативу*, завдяки якій здебільшого відвергається застосування фізичного і психологічного насильства як жорсткого примусового заходу до припинення негідних дій дитини.

Наша наукова розвідка ґрунтується на розробках ідей забезпечення дитини від “благ” повної свободи самовиявлення (В. Сухомлинський), спрямування батьками дитячого світосприйняття (І. Бех), свідомого творення суб'єктом власного психічного світу (О. Киричук, В. Роменець), відчуження людини від життя через тиск форм сучасної культури (Г. Зіммель), формування характерних рис людини за станом незрівноваженості між її внутрішніми прагненнями і зовнішніми спонуками (О. Тоффлер), утрачання для людини імперативами добра і моральними кодексами свого первісного значення (В. Біблер), узалежнення людей від первісної реальності (Е. Гофман), внутрішнього існування в людини імперативів як моральних засад (М. Кисельов). На допомогу нам стали дослідження проблеми психологічного (фізичного) насильства в сув'язі із психологічною залежністю (О. Балакірев, Г. Бевз, Ю. Величко, В. Бондаровська, О. Главник,

І. Ільїнський, Б. Лазаренко, О. Ліщинська, Н. Максимова, В. Ролінський та ін.).

За нашим визначенням, *залежність від раціонального імперативу* – соціальне явище; стан розумно-вольової свідомості батьків, форма внутрішнього веління (вимоги) розсудково, з позиції доцільності, ставитися до потреб членів сім'ї і до її самозбереження; транзитивний у часі продукт виховної стратегії сім'ї; модель поведінки батьків, зумовлена внутрішніми спонукальними мотивами і зовнішніми об'єктивними чинниками. (***Залежність*** – перебування під чийось впливом або чиеюсь владою, підкорення кому-, чому-небудь; зумовленість чого-небудь певними обставинами, причинами тощо; взаємозв'язок, взаємозумовленість [9, с. 182]. ***Раціональне*** (від лат. *rationalis* – розумний) – те, що досягається розумом, охоплюється логічними засобами; відриває розум від чуттєвого досвіду, від чуттів та абсолютизує поняття, мислення [11, с. 431]. ***Імператив*** (від лат. *imperativus* – владний); переносно – веління, настійна вимога; ***імперативний*** – владний, наказовий, обов'язковий до виконання [8, с. 276]).

Залежність батьків від раціонального імперативу – набута (сформована) властивість. Її засадою традиційно є спосіб сімейного життя, його норми та стереотипи – впорядковане функціонування сім'ї, розподіл влади і ролей між її членами. Певною мірою ця залежність зумовлена, з одного боку, механістичністю світосприйняття, коли сім'я як соціальне явище уявляється механізмом, та з іншого – класичним раціоналізмом, коли розум абсолютизує мислення без огляду на чуттєвий досвід. Як слушно зауважує І. Бех, “людині буває важко змінити усталену позицію щодо застарілих проявів суспільного життя, оскільки вона перетворилася на стійку звичку” [3, с. 12]. Такий підхід до сім'ї передбачає утілення

жорстких норм і правил батьківсько-дитячої взаємодії, схилення дітей до їх глибокого засвоєння і безапеляційного дотримання. Класична раціональність здатна породжувати духовну і моральну кризу сім'ї унаслідок протиставлення розуму, мисленню (ідеї, сутності явищ, речей) істинного буття, якому властива єдність раціональності та ірраціональності людини. До речі, некласичній (комунікативній) раціональності властиві плюралізм думок, альтернативність, тяжіння до норм моралі [1, с. 96]. Саме завдяки їй успішно розв'язуються проблеми взаємодії членів сім'ї, соціальної інтеграції тощо.

Залежність батьків від раціонального імперативу є соціальним явищем через свою повторюваність, масовість, типовість, суспільну значущість. Воно здебільшого існує як парадигма їхньої діяльності, закладена в дитинстві внаслідок дії спадкоємних механізмів відтворення культури. ("Доведеним є факт трансгенераційної передачі від минулих поколінь прийдешнім поглядів на життя, певних родинних цінностей, моделей поведінки членів сім'ї залежно від традиційної для неї ієрархічності, яка може залежати від статі, матеріального стану чи інших індивідуальних чинників" [5, с. 234].) Загалом батьки схильні ідеалізувати своє дитинство, а відтак застосовувати виховні принципи своїх батьків у новоствореній сім'ї. Їхня залежність від раціонального імперативу щонайперше виявляється в архетипах як продукті культури українського етносу. Зокрема, у внутрішніх дитячих образах об'єктивного життєвого процесу, колективних (родинних) надбаннях історичного минулого [10, с. 37].

Причини існування сімей, де батьки залежні від раціонального імперативу, зумовлені сукупністю суспільних і суто сімейних, тобто об'єктивних та суб'єктивних, чинників. Серед них найважливішими є криза моральності суспільства і сім'ї, неадекватні соціальні очікування батьків стосовно дитини, низький рівень їхніх педагогічних знань і навичок. Залежність від раціонального імперативу подібна до родової стигми сім'ї, що передається у спадок памолоді [10, с. 381]. Інакше кажучи, цілком закономірно, що стигмована свідомість особистості батька/матері формує стигмовану ідентичність дитини через демонстрування у повсякденні своїх прав і можливостей, інколи таке, що виходить на межі відкритої авторитарності.

Сім'ї, у яких батьки (згодом і діти) залежні від раціонального імперативу становлять певну

субкультуру в соціумі, послуговуються формальною (за узвичаєним порядком) системою виховних координат, щоб протистояти масовій культурі. За основоположником сучасної семіотики У. Еко [10, с. 387], субкультура (також сімейна. – В. Г.) завжди діє як автономна, володіє альтернативною нормативно-ціннісною системою, здатна існувати і розвиватися на власній основі через недовіру батьків до нинішніх суспільних цінностей, через відчуження їх від суспільства, деформовані суспільні відносини і соціальні ризики. Для регуляції взаємодії своїх членів сім'я витворює специфічну сімейну реальність, у якій усувається небезпека асоціального виховання дитини і втрати мотиваційно-ціннісних засад її родинного існування. Адже щоб вижити, українська сім'я як суб'єктна цілісність, попри адаптування до наявного середовища, висування і досягання певних цілей, інтегрування у соціум, відтворення своєї структури й усунення внутрішнього напруження [6, с. 480], вимушена захищатися від несприятливого впливу ідеології ринкового суспільства.

До засадничих ознак залежності від раціонального імперативу належать: а) спадкова, традиційна; б) спрямована на дитину як об'єкт виховання; в) та, що діє стереотипно, цілерационально (за М. Вебером, мета досягається раціонально, осмисленими засобами). За характером впливу на сімейне довкілля є підстави виділити такі функції цієї залежності: 1) регулятивну (вироблення стандартів, норм поведінки у сім'ї); 2) інтегративну (досягнення єдності, взаємовідповідальності членів сім'ї); 3) стабілізаційну (стійкість, сталість, цілісність сімейних відносин); 4) конформну (зниження протестної активності молодших членів сім'ї); 5) запобіжну (з'ясування, передбачення і профілактика критичних ситуацій у життєдіяльності сім'ї); 6) захисну (усунення шкідливих впливів на сімейний часопростір, негативних аспектів у взаємодії членів сім'ї); 7) репресивну (застосування санкцій за порушення сімейних норм і правил); 8) відтворювальну (дотримання базисних сімейних цінностей задля соціально прийняттого функціонування сім'ї); 9) культурологічну (збереження традицій та інших вартісних набутоків сім'ї).

Зазвичай, головне у відносинах членів демократичної сім'ї – це конструювання її окремишньої соціальної реальності за допомогою образів і понять, що виявляються в комунікації [10, с. 359], а відтак це і збалансованість поглядів, узгодження позицій, її

культурна трансформація тощо. Наразі для "залежних" батьків більшою мірою властиві відповідальність, обов'язок, дотримання сімейних норм, уникання ситуацій морального вибору, ієрархія статусів і соціальних ролей. Тип соціальних зв'язків у таких сім'ях переважно ґрунтується на раціоналізмі. Стосунки між батьками і дитиною засновані передусім на визнанні влади й авторитету дорослих. Дитині делегуються здебільше другорядні сімейні функції, не створюються достатні умови для її повноцінної духовної самореалізації, нехтується комунікативна функція у взаємодії членів сім'ї, внаслідок чого зростає ризик утвердження батьківської авторитарності.

Сімейне довкілля як сукупність умов співжиття членів сім'ї впливає на їхню свідомість, форми поведінки і спілкування. Родинні настановлення батьків, залежних від раціонального імперативу, є психологічним механізмом привласнення дитиною їхніх ціннісних орієнтацій. Виявляються вони у спрямованості, орієнтації і тенденції до повторення освоєних норм і правил поведінки. (Пристаємо на думку І. Беґа, що дієві заборони й приписи, продемонстровані вихованцеві не наполегливо, а то й безтурботно, втрачають свою якість, бо вихованець на них не реагує чи реагує меншою, ніж потрібно, мірою [2, с. 70].) Буттєва раціональність такої сім'ї твориться з огляду на матеріальні потреби й інтереси її членів. Ціннісні орієнтири тут передусім становлять усвідомлене почуття відповідальності й солідарності та рефлексивне дотримання норм співжиття, закріплені у культурній традиції.

"Залежним" батькам більшою мірою властива єдність здорового глузду й особистісної волі. У них сформований "розумно-вольовий" спосіб життєдіяльності в оточенні сім'ї [10, с. 420]. Свою волю дитині такі батьки нав'язують не під впливом внутрішніх афектів, як це інколи буває в авторитарній сім'ї, а раціонально, із завважуванням прагматичних відносин у суспільстві. Переважають цінності мети виховання і розвитку дитини, засобові вартості її досягнення (темпоральні й інструментальні цінності) з огляду на соціальну страту, до якої належить сім'я. Членам останньої притаманна інтерсуб'єктивність – структура індивідуальної свідомості кожного її члена, яка відповідає факту існування інших родичів, умова взаємодії і передачі знань (досвіду) від батьків до дітей, принцип співбуття членів сім'ї на засадах відповідальності у межах сімейного довкілля [6, с. 268]. Саме через узгодженість

батьківсько-дитячої взаємодії сім'я самоорганізується і набуває моральної стійкості.

Батьки, залежні від раціонального імперативу, мають доволі високу життєву активність, керуються стійкими мотивами, серед яких стабільність і благополуччя сім'ї, делегування відповідальності дитині за її моральність і здоров'я, захист її свідомості від інформації порнографічного змісту (не розбещування моральності, не потурання розпусності тощо). Отож у повсякденній поведінці вони зорієнтовані на втілення раціонального імперативу як регулятора життєдіяльності сім'ї, котрий ієрархізує її мотиваційну і ціннісно-смыслову сферу.

Соціальна роль "залежних" батьків спричинює відповідну модель їхньої взаємодії у конкретній сімейній ситуації – рольове розпорядження дитині й очікування від неї якісного виконання ролі. Сімейний статус батьків зумовлюється сукупністю їхніх ознак – вікових, гендерних і морально-психологічних, соціальним становищем їх та інших членів сім'ї, самооцінкою, рольовим самовираженням. Здебільшого особистісний статус батьків збігається з їхнім сімейним статусом (за оцінкою близьких родичів), а відтак продукує відповідний стиль батьківської поведінки в актуалізованому часопросторі конкретної сім'ї.

Залежність від раціонального імперативу не призводить до кризи ідентичності батьків, а отже (за В. Хесле), вони спроможні керувати своїми почуттями і бути передбачуваними в буденній поведінці. До того ж у них розвинене почуття цінності власного "Я" і значущості інших членів сім'ї як особистостей, їм не властива внутрішня антагоністичність, амбівалентність почуттів. Вони також володіють асертивністю, тобто наділені здатністю з гідністю обстоювати свої права, не утискуючи прав інших членів сім'ї, не вдаються до настирливих дорікань дитині, не допікають її лайкою, не завдають моральних страждань; розуміють, що эле слово, відверте звинувачення позбавляє спокою, викликає у неї страх, надмірне хвилювання, нервові збудження; відтак знаходять розважливий тон під час спілкування з дитиною, намагаються застосовувати прийнятні способи усунення суперечностей у взаємодії, аби запобігти імовірному конфлікту; водночас не потурають дитячим примхам, а чітко обстоюють інтереси сім'ї.

Батьки – завжди харизматичні дорослі, і дитина сприймає світ їхніми очима. Вона – об'єкт "прищеплення" ними залежності від раціонального імперативу. Завдяки емоційному

і когнітивному зв'язку з модельним образом батьків дитина ототожнює себе з ними, намагається бути схожою на них, привласнює їхні цінності, себто сприймає як свої, наслідує їх соціальні ролі і т. ін. Ототожнення себе із старшими у сім'ї є культурним відтворенням – передачею (трансляцією) норм і цінностей від покоління до покоління [4, с. 252]. Згідно з думкою американського філософа, психолога і соціолога Д.-Г. Міда, прийняття ролі батька/матері формує в дитини *соціальне Я*. На закладені в неї індивідуальному Я способи дій, норми, реакції впливає система взаємодій, у яких вона бере участь [10, с. 230]. Поза волею дитини до її свідомості входить світ речей, у тому числі дії і вчинки, стиль поведінки батьків, норми і цінності своєї сім'ї. За їх систематичного освоєння у дитини формуються відповідні психологічні властивості, котрі сутнісно відображають як залежність від нав'язаного батьком і матір'ю раціонального імперативу.

Через пасивне сприйняття поглядів, настановлень, норм життя своїх батьків (інтродекція) дитина не в змозі критично поставитися до сімейних цінностей. Пізніше, у своєму дорослому житті, ставши дорослою, вона намагається їх зреалізувати у своїй сім'ї як “залежність” стосовно рідних дітей. (Відомо, що за зміни обставин чи ситуації людина спрямовує свою енергію не на зміну неадекватних інтродективів, а на їх обстоювання [4, с. 208].) Тож інтродекція є засадою ідентифікації (узнавання) молодими батьками стереотипів сімейної поведінки, котрі наповнювали їхнє дитинство, ототожнення себе зі своїми батьками, уподібнення до них своїми вчинками і діями, стилем поведінки.

На формування життєдіяльності сім'ї впливають особистісні смисли батьків, які, на відміну від значень, ситуативні, пов'язані із процесами розуміння. Зумовлюються вони ситуацією, самовизначенням людини, її настановами, ціннісними орієнтаціями, цілями, знаннями, структурами діяльності тощо [6, с. 600], а внутрішню продукуються шляхом відображення суб'єктом відношень між ним та об'єктом, на який спрямовані його дії як на свій очікуваний результат [4, с. 516].

Батьки, залежні від раціонального імперативу, самостійно (одноосібно) формують смисловий базис сім'ї, нагромаджують раціональні смисли, утверджують ціннісну смислоутворювальну раціональність, реалізують настановлення, які спрямовують та дисциплінують

життєактивність дитини. Непорозуміння між батьками і дитиною через нехтування її мотивів поведінки і вчинків призводить до виникнення смислового бар'єру, адже добре відомо, що одна і та сама сімейна подія чи випадок за однакового значення має для перших і другої різне смислове навантаження. Наслідком смислового бар'єру є невдоволеність дитини у спілкуванні з батьками через полишення без уваги її особистісних смислів. Низька внутрішньосімейна толерантність “залежних” батьків до цінностей, ціннісних орієнтацій, досвіду дитини завдає їй душевної травми, почасти спричинює конфлікти між нею і батьками [7, с. 158, 159], а ще переживається як насильство над її психодуховним простором індивідуального Я.

Покарання дитини має кілька засадничих вимірів: це і людська особистісна риса, вкорінена в культуру народу; й елемент фізичного, психологічного насильства стосовно дитини; і застережний захід проти закріплення негідного вчинку в звичку; й аспект формування системи узвичаєних у сім'ї заборон. За своїм змістом і формою покарання (фізичне і моральне) є суворою настановою, жорстким обмеженням нерозумної волі дитини. Звісно, це – межова ситуація у взаємодії членів сім'ї, що застосовується для усунення негативних проявів у поведінці дитини, які згубно впливають на формування її особистості. До функцій покарання залічуємо виховну і розвивальну (формування особистості дитини негуманними засобами ситуативного впливу на її самопочуття), регулятивну (узгодження взаємовідносин батьків і дітей через вироблення шаблонів поведінки), інтегративну (формування єдності, взаємозалежності близьких родичів) та ін.

Припустимість застосування батьками, залежними від раціонального імперативу, покарань як примусових заходів до виховання дитини опосередковується їхніми суб'єктивними ціннісними орієнтирами, життєвою позицією (досвідом), цілями щодо майбутнього їхнього нащадка, мотиваційно-спонукальними потенціями, а також завжди вимогливою соціальною реальністю. Крім того, вдавання до покарань часто спричинене дисфункцією інтерперсональних відносин у сім'ї, передусім смисловими бар'єрами у батьківсько-дитячій взаємодії.

Покарання дитини має для батьківсько-дитячих відносин моральну цінність як ритуальне сімейне дійство вербального і фізичного характеру; моральна компенсація дитині за пережите нею почуття вини, скажімо, через

скоєний негідний вчинок чи завдані збитки сім'ї (“небита дитина – нещасна родина”, “за битого двох небитих дають”). “Залежні” батьки вдаються до покарань з метою відучування дитини від згубних звичок, виправлення недоліків у вихованні, вдосконалення способу життя сім'ї. Проте вони не зловживають покараннями, маючи владу в сім'ї і виконуючи роль перших наставників дитини.

Вочевидь покарання – грубий інструмент виховання дитини, тому не може ототожнюватися із гуманними засобами її розвитку, адже у будь-якому разі це критичний психологічний стан і батьків, і дитини, за якого напружуються психічні сили обох сторін й виявляється їх негативна внутрішня екзистенція. Звідси постає запитання: “Чи є покарання насильством?” Коротко: чим вищий рівень зваженості, раціональності, “розумності” покарання, тим нижчий рівень насильства. Досягається воно через вихід батьків, залежних від раціонального імперативу, за межі власного індивідуального Я, у якому завжди присутній негативний досвід, і водночас має місце заглиблення у сферу духовного, морального, етичного, тобто через трансцендування (М. Гайдеггер).

Головні хиби залежності батьків від раціонального імперативу такі: небажання чи нездатність дорослих започатковувати сімейний діалог з дитиною; невміння плекати в дитини сімейний оптимізм і життєствердне світовідчуття; недостатнє задоволення діалогічної інтенції дитини; слабкі навички спілкування з дитиною; раціональна владність батьків; ієрархічність у взаємодії членів сім'ї; переважання “ужиткової” (побутової) педагогіки у вихованні дитини; невміння батьків ставати на позицію дитини для зрозуміння причин і мотивів її вчинків; нехтування батьками вимог методу “активного слухання” і недостатня вербалізація ними своїх і дитячих емоцій; схильність до аналізу подій у житті дитини, а не її почуттів; використання Ти-зорієнтованих повідомлень на адресу дитини; соціально-психологічна суперечність між ціннісними орієнтаціями дорослих і дитини; соціальна ентропія сім'ї як системи через відхилення стану її моральної зрілості від соціального нормативу; соціокультурні бар'єри із поза-сімейним середовищем.

Критична рефлексія напрацювань у зазначеному форматі упредметнення дає підстави обґрунтувати таку систему *цінностей залежності батьків від раціонального імперативу в життєдіяльності нинішнього суспільства:*

упорядковане облаштування життя сім'ї; відсутність у її часопросторі стресових ситуацій; спрямованість інтелекту і волі батьків на творення добробуту сім'ї; захист від асоціальних інтервенцій у життя сім'ї; відрегульованість усіх родинних взаємостосунків у лоні сім'ї; розуміння потреб і можливостей дитини; довіра батьків до себе як вихователів дитини; особиста відповідальність батьків перед сім'єю; позитивна мотивація у відносинах “батьки – дитина”; відсутність у сім'ї явного насильства, конфліктів, форм жорстокого поводження з дитиною; схильність батьків до свідомого послуговування авторитетним стилем спілкування з дитиною з елементами демократизму; стратегія позитивних очікувань від дитини; зважене її покарання з метою запобігання негідній поведінці та формування у неї відповідальності за свої вчинки; врівноваженість емоційних проявів батьків; не потурання дитині у її негідних учинках; конгруентність батьків, тобто відповідність між їхніми думками, почуттями та їх зовнішніми проявами (щирість і чесність); не приниження гідності дитини, повага її суверенності і приватного доквілля; передбачення наслідків поведінки дитини; конструктивна, відповідальна позиція у щоденних стосунках з нею, володіння розумінням слуханням (нерефлексивне сприймання, з'ясування суті повідомлень дитини, резюмування тощо); сталість поведінки батьків, цілісність їхньої особистості, активність у творенні сімейного затишку та родинного тепла.

ВИСНОВКИ

1. Залежність батьків від раціонального імперативу виявляється в архетипах українського етносу, зокрема у спадковому досвіді формування особистості дитини, і водночас відображає буденну психологію людини, сімейне самопочуття, суб'єктивні механізми сприйняття специфічного доквілля сім'ї та її членів.

2. Названа залежність батьків не сприяє європеїзації системи сімейного виховання, стає на заваді використанню набутків гуманістичної педагогіки, сучасних методів виховання дитини у сім'ї задля її повновартісного розвитку.

3. В підсумку жорстко раціоналізується життєдіяльність сім'ї, частково завважуються ірраціональне, екзистенційне у відносинах її членів; а це означає, що вимоги і заборони пред'являються дитині у раціонально-імперативній формі.

4. Наразі “залежні” батьки володіють здорівим глуздом, навичками гуманного ставлення до дитини, відповідальні перед собою і перед нею за виконання своїх прямих батьківських обов’язків; причому раціонально-вольові виховні механізми впливу на дитину ці батьки застосовують головно задля її безпеки і сімейного благополуччя.

5. Стиль виховання у сім’ї, де батьки залежні від раціонального імперативу, має багато спільного з автократичним і демократичним стилями, що, природно, вимагає окремого дослідження.

1. Андрос Є. І. Інтелект у структурі людського буття: [моногр.] / Євгеній Іванович Андрос. – К.: Стилос, 2010. – 358 с.

2. Бех І. Духовна енергія вчинку / Іван Бех // Освіта і упр. – 2005. – Т. 8, № 1. – С. 50–70.

3. Бех І. Д. Життя особистості у вимірі духовності / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: [зб. наук. пр.]. – Вип. 13. Кн. 1. – Кам’янець-Подільський: Вид. Зволенко Д. Г., 2009. – С. 3–16.

4. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко]. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с. – (Большая университетская библиотека).

5. Докукіна О. М. Соціально-педагогічні та соціокультурні фактори насильства у багатопоколінній сім’ї / О. М. Докукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: [зб. наук. пр.]. – Вип. 12. Кн. II / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2008. – С. 228 – 234.

6. Краткий словарь по философии. Более 1000 статей / [авт.-сост. Н. Н. Рогалевич]. – Минск: Харвест, 2008. – 832 с.

7. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова-Бочавер. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.: ил. – (Серия “Учебное пособие”).

8. Словник іншомовних слів / [за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1975. – 775 с.

9. Словник української мови: в 11 т. Т. 3. – К.: Наук. думка, 1972. – 744 с.

10. Соціологічна енциклопедія / [уклад. В. Г. Гордяненко]. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с. – (Серія

“Енциклопедія ерудита”).

11. Філософський словник / [за ред. чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарука]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 600 с.